ХОРАЗМДА МЕТАЛЛ БИЛАН ИШЛАШ ҲУНАРИ
(XVI – XX аср 1-чораги Хива шаҳри мисолида)

Ю.М.Рахманова, З.Азимова

Ушбу мақолада XVI – XX аср биринчи чораги Хивада металлга ишлов бериш санъати, хусусан, темирчилик, чўян билан ишловчи ҳунармандлар фаолияти, кандакорлик, муҳр тайёрлаш, заргарлик, ҳарбий қуроллар ишлаб чиқариш ва бошқа муҳим соҳалари хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: *ҳунарманд, металл, темирчилик, қуролсозлик, кандакорлик, муҳркон, заргарлик, тунукачилик.*

В статье рассматривается состояние искусства обработки металлов, в часности, кузнечного дела, деятельность мастеров по чугунному производству, чеканщиков по меди, печатников, ювелиров, оружейников и других его важных отраслей в Хиве XVI – первой четверти XX веков.

Ключевые слова: *ремесленник, металл, кузнечное дело, оружейное дело, чеканщик по меди, печатник, ювелирное дело, жестянщик.*

The article discusses the state of the art processing of metals, in particular, blacksmithing, activity masters for the production of cast iron, copper chasers, printers, jewelers, armourers and its other important sectors in Khiva during XVI th - the first quarter of XXth centuries.

Key words: *artisan, metal, blacksmithing, weapon case, copper engraver, printmaker, jeweler's, a tinsmith.*

Хива ўз тараққиётининг барча босқичларида Хоразмнинг йирик ҳунармандчилик марказларидан бири вазифасини ўтаган ва ўзининг бу фаолиятини XVI–XX асрнинг 20-йилларида ҳам давом эттирди. Шаҳар ҳунармандлари ўз меҳнатлари билан мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Улар яратган маҳсулотлар нафақат бирор буюм, балки бетакрор санъат асарлари даражасида ишланган. Савдогар Федор Скибин 1697 йилда: "Қурилиши жиҳатидан бир хил бўлса-да, Хива шаҳри Бухородан кичикроқдир. Хивага қарам бўлган бошқа шаҳарлар кўпдир. Аҳолиси жангари эмас, ҳунармандлардир", – дея қайд этган [8.266].

Хива шаҳрида кенг тарқалган ҳунармандчилик турлари ичида металлга ишлов бериш алоҳида ўрин тутган. Металл рудалар хонликда кам бўлиб, қўрғошин, мис, темир ва чўянни хиваликлар Россиядан олганлар. Олтин ва кумуш Россия, Эрон, Қўқон ва Бухородан келтирилган. Металлга ишлов беришнинг муҳим соҳаси темирчилик эди. Хива шаҳри ҳунармандлари орасида темирчилар кўпчиликни ташкил этарди. Улар аҳолини кетмон, ўроқ, белкурак, поза, бўйунтуруқ, арра, болта, ва бошқа иш қуроллари билан таъминлар эдилар [10] Шаҳарда тақачилар, қулфгарлар, пичоқчилар, ўроқчилар, игначилар, михгарлар, аҳолига ўз маҳсулотларини етказиб берардилар.

Темирчилар маҳсулоти хилма-хил ва харидоргир бўлиб, унга нафақат оддий фуқаролар орасида, балки саройда ҳам эҳтиёж катта эди. Буни XIX аср 60-70-йилларига оид сарой учун сарфланган ҳаражатлар рўйхати ҳам тасдиқлайди. Улар орасида "Уста Қурбонга темир қошиқ ва ойболта, чўкиш ва белкуракча, оташгир учун 2 тилло берилди"; "Сайфалиға 4 та темир қозиқ олиб берилди"; "Тўрамизнинг икки пичоқ қини, икки қамчи михи, милтиғи – бир тилло"; "Аркка бир сим элакни 2 тиллога олиб берилди"; " Қайиқларни тузатганда 10 тангага қипчагул мих олинди" каби маълумотлар учрайди. [11.168]

Хива шаҳрида темирчиликнинг жуда тараққий этгани аҳоли катта қисмининг бу ҳунар турига ихтисослашувида ўз аксини топган. Шаҳарда уларнинг алоҳида маҳаллалари мавжуд бўлган. Улар жумласига пойтахтдаги "Пичоқчи", "Темирчи" маҳаллаларини киритиш мумкин [12.19]

Темирчилар меҳнат қуроллари билан бир қаторда табиблар учун нозик асбоблар ҳам ясаганлар. Буни Ичан-қалъа музей қўриқхонаси хазинасида сақланаётган XIX асрга оид темирдан ишланган тиш оладиган асбоб яққол тасдиқлайди [6].

Чўян билан ишловчи ҳунармандлар ҳам шаҳарда оз бўлса-да мавжуд бўлиб, улар – позачилар, қозончилар, манғаллар, чўян чойнак ясовчилар ва арава, тегирмонлар учун юмалоқ халқалар тайёрловчи усталардан иборат эди [2.70].

Хоразмда, айниқса, Хива шаҳрида ривож топган ҳунарлардан бири мис ўймакорлиги, яъни кандакорликдир [1.19]. Кандакорлар олтин, кумуш, мис, жез ва бошқа металлардан ҳар хил буюмлар ясаб, унга нақшлар ўйишган, қадама нақшлар билан зийнатлаганлар [1.19]. Уста ҳунармандлар томонидан тайёрланган бундай маҳсулотларга ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган. Хива хонлик марказига айлангандан кейин шаҳарда

мис ўймакорлиги буюмлари ишлаб чиқариладиган устахоналар сони ортган. Уларда ясалган 200 га яқин буюмлар ҳозирда Хивадаги Ичан-қалъа музей фондида сақланиб келмоқда.

XVIII-XIX асрларда Хива Марказий Осиёда кандакорликнинг етакчи марказларидан бирига айланган эди. 1864–65 йилларда шаҳарда уюшмаларга бирлашган 38 мисгар ишлаган [11.83]. Улар томонидан арабий ёзув билан безаб Қуръондан оятлар битилган мис, қисман кумуш ва биринждан жомлар, қумъон (қумғон) тунг, тунгча, селобча (дастшўй), фақат Хоразмда тайёрланадиган чилим, носшишалар, қумғонга ўхшайдиган чой идиш, патнис, мис қозон, чойнак ва бошқа буюмлар ишланган [7.129]. XIX асрга оид Хива Давлат ҳужжатларида Отажон тўра учун харид қилинган "бир биринж тунгча", " бир тунг, бир биринж қумғон", 10 тиллага олинган "7 дона биринж хўн (патнис)" , 100 манатга олинган "2 дона кумуш катта хўн" каби маълумотлар қайд этилгани бу ўринда диққатга сазовордир [12.143].

Москвадаги Қурол-аслаҳа музейида 1816 йилда уста Юсуф Муҳаммад томонидан ясалган Муҳаммад Раҳимхон I нинг ёғоч тахти сақланади. Унинг устки қисми кумуш ва мис билан қопланган бўлиб, қопламаларга ўйма нақш билан дарахт барглари ва гул солинган. "Тахтнинг ҳамма жойи Ўрта Осиёдаги гул ва ўсимликларни ўзида намоён этувчи жуда чиройли нақшлар билан безатилган. Бу тахт Хива усталарининг маҳорат чўққиси, яъни металлга гул солиш санъатининг бетакрор маҳсулидир",– деб қайд этган эди рус тадқиқотчиси В.В.Стасов [13.34].

Хивада муҳр тайёрлаш ҳунари ҳам ривож топган бўлиб, муҳрлар мис, олтин, кумуш ва бошқа металлардан ишланган. Бу ўринда XVII аср муаллифи Абулғозихоннинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир: "Аванишхоннинг ўғли Динмуҳаммад Султон бозордин бир муҳрканни келтуруб отасининг отина бир муҳр қаздурди" [3.131]. XIX аср Хива давлат ҳужжатларида хоннинг "улуғ муҳрлари билан кичик муҳрларига 116 мисқол олтин берилгани" ҳақидаги маълумотлар ҳам бу ҳунар турининг ушбу даврда шаҳар ҳунармандчилигида муҳим ўрин тутганини кўрсатади [12.131]. Амалдорлар ва руҳонийлар вакиллари ҳам ўз муҳрларига эга бўлиб, улар ҳар хил шаклда тайёрланган. Муҳрга соҳибининг исми, лавозими, муҳр тузатилган сана ва айримларига қуръон оятлари ёзилган. Ҳар бир ҳукмдорнинг ўз муҳр тузатувчи устаси – муҳркони бўлган. Хива хонлигида машҳур муҳрконлардан Худайберган Муҳркон, Исмоил Муҳаммад Паноҳ ўғли, Комил Девонийларнинг исмлари маълум.

Баъзан аслзода аёллар ҳам ўз муҳрларига эга бўлганлар.

Металлга ишлов беришнинг муҳим соҳаларидан бири заргарлик эди. Хива заргарлари олтин, кумуш буюмларга нафис тошлар билан сайқал бериб, Хоразмга хос қимматбаҳо буюмларни яратганлар. XIX аср Хива маҳаллаларидан бир нечтасининг аҳолиси айнан заргарлик билан шуғулланган. Ичан-қалъа музей қўриқхонасида сақланаётган 300 га яқин Хоразм заргарлик буюмларининг аксарияти пойтахт шаҳар заргарлари томонидан ясалгандир.

Хивада ўқ отадиган қуроллар ханжар, дубулға, қилич, найза, садоқлар ишлаб чиқариш ҳунари ҳам ривожланган. Бу ўринда Абдулғозихоннинг ёвга қарши навкарлар "Садоқларин боғлаб отландилар", – деб ёзган қайди диққатга сазовордир [3.157]. XIX асрга келиб бу ерда ўқ отувчи қуроллар ҳам ишлаб чиқарилган [4.31]. Ўқлар лой қолипларда қўрғошиндан қуйилиб, порох анча катта ҳажмларда тайёрланган [9.112] Муҳаммад Раҳимхон I даврида тўп қуйиш учун ҳаракат қилинган. Бу борадаги тажрибалар яхши натижа бермагач, хон Константинополдан уста чақиртирган. Тўп қуйиш учун Хивада мис етишмаган [9.112]. Чўяндан қуйилган тўплар эса яхши отмас эди. Ўқ-дорилар бозорда сотилар, унчалик сифатли эмас эди.

Хонлик Россия протекторатига айлангач, Хивада металл билан боғлиқ ҳунар турлари соҳасида ҳам муайян ўзгаришлар юз берди. Россиядан тайёр фабрика маҳсулотларининг келтирилиши маҳаллий ҳунармандчиликнинг айрим соҳалари ривожига салбий таъсир кўрсатди. Жумладан, 1917–1923 йиллар орасидаги 5 йилда темирчилар 360 дан 120 нафарга, чилангарлар 90 нафардан 30 кишига, заргарлар сони 60 дан 45 кишига қисқарди [5.183]. Шаҳар ҳунармандчилигига янги соҳа – тунукачилик ҳунари кириб келди. Тунукачиликда ишлатиладиган асосий хом-ашё – тунука Россиядан келтириларди. Тунукадан тайёрланадиган асосий маҳсулот сув идишлари эди. Тунукачиликка қадар хиваликлар сув идишлари сифатида "сув қовоқ"лардан, хумлардан фойдаланишган [2.70]. XX аср бошларида Хива шаҳри атрофида яшаган немис меннонитлари тунукадан қурган голланд печлари кенг расм бўла бошлаган.

Россиядан металлдан ишлаб чиқарилган тайёр уй-рўзғор буюмларининг кириб келиши оқибатида Хива шаҳрида ҳунармандчилик маҳсулотларига талаб сўниб бориб, ҳунар турлари инқирозга учради. Бироқ бу даврда ҳам аҳоли эҳтиёжларини қондиришда анъанавий ҳунармандчилик асосий ўринни эгаллаб қолди. Ҳозирда ҳунармандчиликнинг юқоридаги турларидан кандакорлик ва заргарлик замонавий услублар уйғунлигида ривожлантирилиб, юксак маҳорат билан нафис буюмлар ишланмоқда. Бугунги кунда хоразмлик ёшлар ушбу ҳунар турларини зўр иштиёқ билан эгалламоқдаки, ўлкамизга келган ҳар бир сайёҳ ушбу санъатга алоҳида ҳавас, қизиқиш билан қарайди.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев Т., Фахретдинова Д., Хакимов А. Песнь в металле. Народное искусство Узбекистана. – Т.: Литература и искусство, 1986.- 250 с.

2. Абдурасулов А. Хива (Тарихий–этнографик очерклар). – Т.: Ўзбекистон, 1997.– 144 б.

3. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992.– 192 б.

4. Агзамова Г.А. XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти. Тарих фанл. доктори... дисс.– Т., 2000.- 348 б.

5. История Хорезмской Народной Советской Республики. Сборник документов. — Т.: Узбекистан, 1976.– 312 с.

6. Ичан – қалъа музей қўриқхонаси фонди. КП 6227/3, инв 127.

7. Ичан-қалъа музей қўриқхонаси фонди. КП 580-583, КП 129.

8. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Вып.3. Ч. I. – Л.: Изд–во АН СССР, 1932.– 506 с.

9. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального Штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. II. – М., 1822. – 144 с.

10. ЎзР МДА, И-125-ф, 1- руйхат, 599-ҳужжат, 1-варақ.

11. Хива – минг гумбаз шаҳри / Масъул муҳаррир А.Азизхўжаев.– Т.: Шарқ, 1997.– 168 б.

12. Хива давлат ҳужжатлари / Масъул муҳаррир М. Йўлдошев. Т. 2. – Т., 1966. – 404 б.

13. Худойберганов К. Ёзувларга яшириган тарих. – Хива, 1996. – Б. 34.

14. Эрназаров Ф. XIX аср охири XX аср бошларида Хива хонлигидаги маданий ҳаёт. Тарих фанл. номз. дисс… – В. 19.

Урганча давлат университети,
Андижон давлат университети.
2015 йил 28 августда қабул қилинган
(Тақризчи: доц. Д.Собирова)